

LEA FAKA – TONGA FOOMU 4, TEEMI 1, 2022.

**'IUNITI 10.1 FAKATOTOLO PE FEKUMI 'O NGĀUE'AKI E NGAHI MA'U'ANGA
FAKAMATALA**

KEHEKEHE HANGĒ KO E KAKAI, TOHI, LAIPELI, 'INITANETI MO E TELEVĪSONE.

KONGA LALAHĪ: LEA KI HE TALI, FAKAFÖTUNGA MO E TALA.

Konga iiki: ANGA 'O E LEA, FAKATOTOLO PE FEKUMI.

FAKAHINOHINO

Ko fekumí ko e ako ia fekau'aki mo ha kaveinga 'i ha lēsoni 'o fakafou 'i he lau 'o ha ngaahi faka'eke'eke 'o ha kakai pe fakatoto'lo 'i he 'initaneti pe ko ha toe ma'u'anga fakamatala pē 'oku pau mo falala'anga. Ko e ngaahi founa eni 'e tokoni ki hono fakahoko ha fekumi:

Si'pinga:

- fakakaukau pea fili e kaveinga 'e ma'ungofua hono ngaahi fakamatalá.
- fa'u ha ngaahi fehu'i te ne fakatupulekina e fakakaukau fekau'aki mo e kaveinga.
- fakapapau'i ha ngaahi ma'u'anga fakamatala falala'anga mo pau , feláve'i tonu mo e kaveinga. 'I he initaneti 'oku 'i ai e tu'asila 'oku faka'osi'aki 'a e "ako"(edu) , 'e mātu'aki tokoni ia ki ho'o fekumi. Fakatokanga'i ange ko e "Wikipedia" 'oku 'ikai ko ha ma'u'anga fakamatala falala'anga ia koe'uhí 'e lava 'e ha fa'ahinga taha pē 'o tākaki ha fa'ahinga fakamatala pē ki ai 'aki 'ene ma'u pē 'a'aná. ("Wikipedia is not a reliable source of information".)
- ngāue'aki ha tēpile 'o vahevahe ki ai e ngaahi ngāue mo e taimi fe'unga ke fakahoko ai.
- fakahoko e fakatolóló, 'osi pea tākaki pea lekooti 'o e ngaahi fakamatalá 'o fakahoa 'a e ngaahi tali 'oku tataú pea faka'uhinga'i. Ko e lahi ange 'a e ngaahi tali 'oku tataú , ko 'ene ofi ange ia ki he tonú.
- fakahā e ola 'o e ngaahi talí 'i ha tēpile pe kalafi ke toe mahino ange.
- fakahū ha ngaahi 'ata pe tā fakatātā ke tokoni ki hono fakamahino'i 'o e fakamatalá.
- fakamā'opo'opo pea fakahaa'i ho'o fakamatalá 'i he lipooti.

Ko e anga hono fa'u 'o ha Lipooti.

'Oku totonu ke fakakau 'i he lipotí 'a e ngaahi me'a mahu'inga ko ení:

- Kaveinga (tittle)
- Fokotu'u ha taumu'a ho'o fekumi (Aim)
- Talateu (introduction)
- Fakamatala'i e founa na'á ke ngāue'aki 'i ho'o fakatolóló (outline of method)?
- Ola (results) –Ngāue'aki ha tēpile, kalafi ke fakahaa'i ai e ola 'o e fekumi na'e fakahokó.
- Fakamā'opo'opo 'o fakatatau ki he ola 'o e fekumi pea 'ai mo ha'o lau feláve'i mo e kaveinga.
- Fakahaa'i e ngaahi ma'u'anga fakamatala: (references or bibliography) – fakakiiki o e ngaahi ma'u'anga fakamatala na'á ke ngāue'aki. Hangē ko e tohi/peesii/palakalafi, 'initaneti pe kakai.

Ko e ngaahi founa 'e tolu 'e tokoni ke tākaki mai'aki 'a e ngaahi fakamatalá.

Ma'u'anga Fakamatala	Si'pinga
Fetalanoa'aki (Oral)	Faka'eke'eke (interview), polokalama letiō, talanoa telefoni (phone calls), talanoa mo ha kakai kehe (fāmili, 'ongo mātu'a, ngaahi kautaha fakapule'anga)
Tohi (Written)	Ngaahi tohi talanoa mo'oni, nusipepa, makasini, tohi 'i he laipeli.
Mamata he ngaahi polokalama televiseone (Visual)	Polokalama televiseone, 'initaneti, ngaahi fakatātā (posters) tā valivali tohi mo e ngaahi mape.

Tohi Tākaki'anga Fakamatalá (Log Book):

- Ko e ki'i pepa eni, 'oku lekooti mo tākaki ai e ngaahi fakamatala na'e ma'u mei he faka'eke'eké.
- Tokoni ki hono fokotu'utu'u e ngaahi fakakaukau, 'ilo e feitu'u na'e ma'u mei ai, toe foki ki he ma'u'anga fakamatalá 'amui ange 'o ka fie ma'u ha fakamo'oni.
- Lava ke fakahoa e ngaahi faka'uhinga mei ha kakai kehekehe mo fakamoni'i ho'o ngaahi ma'u'anga fakamatalá 'oku falala'anga mo pau.
- 'asi ai e 'aho, māhina, ta'u, na'e ma'u mai ai e fakamatalá
 - kaveinga, taumu'a mo e toko taha na'á ne fa'u e tohi.
 - hingoa e toko taha/kakai, na'e fai hono faka'eke'eké.
 - Ko e peesi (URL) mei he 'initaneti na'e ma'u mei ai 'a e ngaahi fakamatalá (Uniform Resource Locator) Mahu'inga ke fai ha sio ki ai he taimi 'oku fakahoko ai ha'o fekumi.

Founa hono fa'u 'o e ngaahi fehu'i:

- 'Oku mahu'inga ke ngāue'aki e ngaahi fehu'i 'oku lava ke ne tataki e fakamatala 'a e toko taha 'oku faka'eke'eké ki he ngaahi me'a lahi feláve'i mo e kaveinga fekumi (Open questions). 'Oua 'e ngāue'aki ha fehu'i 'oku tali 'Io pe 'Ikai, he te ne fakangatangata 'a e tali 'oku 'omaí (closed questions).
- Ngāue'aki e ngaahi lea fehu'i 'i he taimi 'oku fa'u ai ho'o ngaahi fehu'i.

Si'pinga:

Ko hai?, Ko e hā e me'a na'e hoko? , Ko fē taimi?, Ko e fē feitu'u?, Ko e hā e 'uhinga?, Na'e anga fēfē?

Ngāue ma'á e fānaú:

Ngāue 1: Ngāue tauhoa pe fakakulupu iiki.

Fakahinohino:

Fili ha kaveinga 'e taha mei he ngaahi kaveinga 'i laló pea laaulea tauhoa pe fakakulupu iiki ki he mahu'inga 'o e kaveinga.

Palani pea fa'ufa'u ha ngaahi fehu'i fakatupu fakakaukau fekau'aki mo e kaveinga.

Lisi e ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e ngaahi fehu'i pea 'ave ke sio ki ai ha kulupu 'e taha 'o fakaanga'i e ngaahi vaivai'angá pea toe fakalelei'i 'o teuteu ke tufa ki ha kakai falala'anga mo taukei 'i he mala'e ko iá ke nau tali.

Ngaahi kaveinga:

- * Mahu'inga 'o e 'Ulungāanga faka-Tongá.
- * Ngaahi ola kovi hono ngāue'aki 'o e telefoni to'oto'ó.
- * Ko e tupu'anga 'o e kakai Tongá.

- * Faito'o faka-Tonga.
- * Ko e tuku'au mai 'a e lotu mei ono'aho 'i Tongá.

Ngāue 2: Fa'u Palani.

Fakahinohino:

* 'Oku 'i ai e vaha'a taimi 'oku tuku atu ke fakahoko ai e ngāue fekumí. Ko e 'aho ke kamata mo e 'aho ke tñaki 'osi ai. Fakapapau'i 'oku vahevahe lelei e ngaahi 'aho ko iá ke fakahoko ai ho'o ngāue fekumí pea tñaki ki mu'a 'o 'oua 'e tōmui.

a) Ngāue'aki ha tēpile 'o vahevahe ki ai e ngaahi 'aho ke fakahoko ai e ngāué. 'Ave ki he faiakó ke vakai ki ai pe 'oku vahevahe lelei e taimí mo e lahi e ngāue 'e fakahokó pehē foki ki he kaungatonu 'a e feitu'u 'oku fakahoko ai e ngāué.

Stipina:

'Aho/māhina/ta'u	Ngāue ke fakahoko	Feitu'u

Ngāue 3: Tufa 'o e ngaahi fehu'í.

Fakahinohino:

Ko e ngāue mahu'inga eni, 'oku fie ma'u ke tufa e ngaahi fehu'í tatau ki ha kakai kehekehe 'o 'oua 'e toe si'i ange 'i he toko nimá koe'uhí ke ke lava 'o fakahoa mo fakafaikehekehe 'i e ngaahi talí.

- Tufa e ngaahi fehu'í ki he kakai totonu mo falala'anga pea lahi 'enau 'ilo felāve'i mo e kaveingá.fekumi pehē foki ki he 'initaneti mo e ngaahi tohi kehekehe 'i he laipeli.
- Fakafē'iloaki koe 'i he founa faka'apa'apa mo fakamatāpule ki he tokotaha 'e fai hono faka'eke'eké. Ngāue'aki e lea faka'apa'apa mo e anga faka'aki'akimui.
- Tuku ha taimi fe'unga ki he kakai 'oku faka'eke'eké ke tali lelei'i 'a e ngaahi fehu'í pea fakapapaupau'i ha taimi ke tñaki ai. Fakamālō pea fakahaa'i ho'o houna'ia 'i he tokoni kuo fai. Foaki ha ki'ime'a'ofa 'o kapau 'oku faingamālie.

Ngāue 4: Tñaki e ngaahi fakamatalá.

Fakahinohino:

'Oku mahu'inga ke tñaki ki he lahi taha e ngaahi fakamatala te ke ala ma'u 'i he ngaahi founa kehekehe, hangē ko e lekooti 'i he tepi, faitaa'i, hiki tatau, fetalanoa'aki, fakafehufehu'i.

- Tñaki mai e ngaahi fakamatala na'e tufá. Ngāue'aki 'a e hiki fakanounou 'o e leá 'i he taimi faka'eke'eké kae kei ma'u pē 'a e 'uhingá.
- 'Analaiso pea fakafelāve'i e kaveingá mo e ngaahi fakamatala fakaikiiki
- Fakapipiki e ngaahi talí ki ho'o Pepa Tñaki'anga Fakamatalá (log book).
- Fa'u ho'o lipōtí mei he ngaahi fakamatala kuo 'osi tñaki.
- Fakahū ha ngaahi 'ata, fakatātā pe tā fakatātā 'oku felāve'i tonu mo e kaveingá ke tokoni ki hono fakamahino'i ho'o fakamatalá.
- Fakatonutonu e kalamá. 'Ave ke vakai ki ai 'a e faiakó pea toki 'omi ke hiki fakalelei faka'osi ki mu'a pea toki tñaki.
- Fokotu'utu'u pea fakamā'opo'opo lelei e ngaahi fakakaukau ki he'enau hokohoko lelei pea mahu'ingamālie foki.
- Hiki pe taipes'i 'o fakahū e ngaahi fakalelei na'e fakatonutonu 'e he faiakó, kau ki ai mo e ngaahi tā, tā fakatātā, tēpile mo e kalafi.
- Tñaki ki he faiakó ke fakatonutonu ho'o ngāué pe ko e fetongi mo ho kaungāme'á pea fakatonutonu 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga na'e 'osi tufa atú.

(Translation).Ngāue 5: Ma'u'anga

Fakahinohino:

'Oku mahu'inga ke 'ave ho'o ngaahi fehu'í ki he kakai totonu 'oku 'i ai 'enau 'ilo mo e tuakei 'i he mala'e 'oku fai ai ho'o fekumí. Ko e vaha'a ta'u ke ngāue'akí ko e ta'u 35 – 70 koe'uhi, 'oku kei lelei 'enau manatú pea falala'anga foki. Ngāue'aki ha tēpile ke fakahū ki ai 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala na'á ke ngāue'akí.

- ✓ Kapau na'á ke ngāue'aki ha tohi, 'oku fie ma'u ke fakahā 'a e hingoa 'o e tohi, peesí mo e tokotaha na'á ne fa'ú.
- ✓ Kapau ko e 'initaneti, fakahā mahino e kautaha na'á ke ma'u mei ai mo honau tu'asilá.

Sipina:

Hingoa	Kolo	Ta'u motu'a	Ngāue
Sione Hingano	Fāhefa	65	'Ofisa Mo'ui .

- Fakapapau'i 'a e ngaaahi ma'u'anga fakamatalá 'oku fe'unga mo falala'anga.
- Fakakakato e ngaahi ngāue ki he fekumí pe fakatotoló kuo mou 'osi ako ki ai mo e faia'ókó.
- Ngāue'aki ha founa pau ke muimui'i mo fakatonutonu 'aki 'ete ngāue, hangē ko e fokotu'utu'u 'o e fa'u tohi, 'uhinga, sipela, kalama, mo e founa fakahoko ngāue (criteria).

Ngāue 6: Palōvepí mo hono ngāue'akí.

Fakahinohino:

'Oku mahu'inga 'i he ngāue fekumí ke fakahū ha ngaahi lea Tonga pe palōvepi ke ne fakamālie'i e fakamatalá, ka 'oku mahu'inga ke ke tomu'a 'ilo 'a e tupu'anga, 'uhinga 'o e palōvepi mo e fa'ahinga ha'ofanga totonu ke ngāue'aki ai.

 Fakahoko ha fakatotolo ki he palōvepi ko ení 'o fakatefito ki he ngaahi me'a ko ení.

"Taki taha uku 'ene fonu"

- tupu'anga 'o e palōvepí
- 'uhinga
- palōvepi 'okú na 'uhinga tatau
- palōvepi 'uhinga fehanga'angai
- mala'e na'e fa'u mei ai e palōvepí.
- fa'u ha ki'i talanoa nounou 'o fakahū ai e palōvepi ke 'uhinga mālie.

 Kalama - Lau 'o e mata'ifiká.

Fakahinohino:

'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i 'a e kehekehe hono lau 'o e ngaahi mata'ifiká 'i he lea faka-Tongá. Ko e anga eni hono lau 'o e ngaahi mata'ifiká.

Sīpinga:

1 = taha
10 = hongofulu
12 = hongofulu mā tolu
38 = tolungofulu mā hiva

Fakatokanga'i ange ko e fo'i lea ko e mā 'i he'ene tu'u he vaha'a 'o e ongo mata'ifiká, ko hono tu'unga fakakalamá ko e Fehokotakingalea (Conjunction).

'Oku hala hono tohi pehení 'o ngāue'aki ha haifine he vaha'á 'o hangē ko ení:

Fāngofulu – mā – nima
Nimangofulu – mā fitu
Teau uofulu – mā – hiva

Ngāue 7: Tohi fakamata'itohi 'o e ngaahi mata'ifiká.

 Tohi fakamata'itohi e ngaahi mata'ifika ko ení.

- 12 -
 - 154 -
 - 203 -
 - 1468 -
 - 25371 -
- Toe 'oange ke lahi faia'ko ha ngāue pehení ki he fānaú ke nau mātu'aki maheni 'aupito 'i hono liliu 'o e mata'ifiká ki he leá mo e leá ki he mata'ifiká. 'E lava pē ke fulihi 'o tohi atu e leá kae liliu mai 'e he fānaú ki he mata'ifiká.

Ngāue 8: Fakapapau'i e laukongá ke mita.

Fakahinohino:

Kātaki faia'ko 'o 'uluaki lau e konga tohi kae fanongo pē 'a e fānaú. Pu'aki e lea Tongá ke mahino, tautefito ki ha ngaahi lea 'oku 'asi fo'ou.

 Lau fakataha mo e fānaú 'a e konga tohi pea fengāue'aki pē mo kinautolu 'i hono lau kae 'oua kuo nau lava 'o laukonga lelei, mita pea tatafe lelei.

 'Oange e faingamālie ki he kalasí ke nau lau pē ka ke fanongo faia'ko mo fakatonutonu 'enau pu'aki mo e lau hala 'o e konga tohi.

 Pu'aki e ngaahi lea 'oku tohi matolú pea laaulea ki honau 'uhinga 'i he Konga tohi.

 Lau e fakamatala ki he fakatotolo ko ení ke mita 'o ngāue'aki e ngaahi faka'ilonga fakakalamá ke mahu'ingamālie pea mahino ngofua. Ngāue'aki e ngaahi 'ulu'i tohi mo e sētesi pulé ke tokoni ki he vave mo mahino ange 'a e fakamatalá. Laukonga fakavave pea hiki fakavave 'ete sió ke ma'u e fo'i fakakaukau.

KO E TUPU'ANGA 'O E HINGOA HOLONGÁ

Ko e tupu'anga 'o e lea Holongá, ne ma'u ia mei he kuonga 'o e fakahauē holo 'a e Tu'i Tongá. Ko Koloá ko e taulanga motu'a ia 'o Vava'u, 'a ia ne 'iloa ko Ha'afuluhao pea ne lī taula 'a e hā'elē 'i he uafū 'o teuaki mei ai e fakahauē 'a e Tu'i Tongá. Ne **tongiaki** leva ha tafa'anga 'o 'alo'alo atu ai e Tu'i Tongá ki he kauvai 'o Hōlevá. Ne lolofola ange 'e he Tu'i ke **hikilá** atu e fatá 'o kamata atu e **fakahaueé** he ngaahi tu'alikú. Ne a'u e kau tangatá ki he '**alefá** he fiekaia pea 'āsili ai 'oku te'eki ha hā'unga ke fakatū'uta. Ne nau tu'anaki leva 'e fakatū'uta ha ngaahi hā'unga he kuo kite ha matanikolo. Ko e toki me'a pango ia he na'e **siva** 'enau 'amanakí he na'e a'u ki

ha taimi kuo folofola ange e Tu'i ke hoko atu 'enau fakahaue'e pea tō ai e folofola mei he'ene 'afiō. "Fielau he ko e tu'anaki atu ki he kau vale". Na'e ma'u mei heni e Tu'anakivalé 'a ia 'oku ui ko Tu'anequivale he taimi ni. Na'e 'ikai tūkua heni 'enau faka'amú ka ne hoko atu e fatá ke 'osiki 'a e ngaahi liku he Tokelau Hahake 'o Vava'ú.

Tokua ne nau fakaongo pē ha fepālekina ha fo'i matangi angiiki pea 'oku taku ko e kolo hokó ia he ko 'ene angina pē e matangi mei he vahá 'o uau he ngaahi maka 'o e kolo ko iá 'o angiiki mai ki he hā'elē. Ne hoko eni ka ne nau fa'ala faka'auliliki e koló ne hala ha taha ke 'asi pe ha ngaahi me'a ke mahino 'oku nofo ai ha kakai. Hangē ko e lau ko e ngulungulu fei'umu pē pea 'oku tu'a e sinó ka 'oku 'eiki e fekaú 'o tō ai e mamahi mei he kau fakafe'aó "ko e koló ni ia 'oku hala faka'aufuli" tokua ko 'enau feinga pē ke afe'i 'enau leá ke 'oua 'e 'afio'i 'e he Tu'i kuo nau fo'i he fatá kae 'ikai ha me'akai. Ne ma'u mei ai e Hala faka'aufuli 'a ia kuo toki 'iloa mai ki mu'i ni ko Ha'alaufuli. Ne mamalu pea kamata ke 'u'ufi 'e he káupo'uli e langi ka ne tu'utu'uni 'e he Tu'i Tongá ke hala pālavi e fatá he tu'aliku 'o Ha'alaufuli 'o nau tū'uta he fala 'one'oné koe'uhí ne nau maamangia pē he hina ekiaki e 'one'oné 'o tōfā ai e hā'elē, 'oku taku ko e ma'u'anga ia e hāngaitokelau koe'uhí ne hoko e fakatū'uta 'a e fakahaue'e ko e fakama'ungahila he tafa'aki fakatokelau 'o Vava'ú ko e hanga-ki-tokelau. 'I he aata hake 'a e pongipongi ne kaiha'asi 'enau tokangá 'e he tapa 'a e huelo he 'utula'ainá.

Ne nau nga'unu hake leva ki he fakamalu maka 'o 'utula'ainá ko e fu'u 'ana he to'ohema 'o 'utula'ainá 'o ngaohi ai ha ngaahi haka pe ko ha ngaahi fo'i tākaki'anga vai ke fai'aki 'enau feime'atokoní.

'I he ongona he ngalu'eá hono talanoa sasalá kuo 'i liku e hā'elē, ne hangē ha molomolo muiva'é e holo 'a e kakai he ne hiki e holo kae fakatū'uta e holo pea hangē ko e lau ko hai ha lotu 'e ta'e me'ite hono afea 'e ha'a Moheofo ha kelekele tu'a mo ta'e'iloa.

'I he fakateholo 'a e kakai na'e 'ikai ko ha fononga nounou mai ki liku ka ne pau ke nau 'eva mai he hifō mo e haké 'o kamata ai hono lalanga e hiva tau'a'aló 'i hono toho mo fata mai 'enau hā'ungá mo hiva pē. Ne ma'u mei heni e 'uhinga e 'api ko Ha'amotukú koe'uhí ko 'enau ha'amo pē mo tuku he lōlōa 'enau fonongá. Ne tō mei heni e folofola 'a Momó "te'eki ke u mamata he me'a holongā mo'oni ko e si'i kāingá" Ne talu mei ai hono ui e koló ni ko Holonga ko e holongā 'a e kakai he 'ave taumafa mo fakatū'uta hā'unga ki he fakahauē 'a e Tu'i Tongá.

(fakatotolo na'e fakahoko 'e Mapa Hā'ano Taumālolo – F/6 he Ako Mā'olunga 'o Tongá, 2005)

Ngāue 9: Fekumi 'i he tikisinalí.

Fakahinohino:

'E mātu'aki tokoni lahi e tikisinalí mo e fokotu'utu'u 'o e 'alafapeti 'o tatau pē 'i he Lea faka-Tonga mo e Lea faka-Pilitāniá ki hono kumi e 'uhinga, tu'unga fakakalama, anga hono sipela 'o e lea Tongá

Ngāue'aki e tikisinalí ke kumi e 'uhinga 'o e ngaahi lea ko ení pea fakatatau ki he'enau 'asi he talanoá.

Lea	'UHINGA
a. tongiaki	
e. fakahauē:	
f. 'alefa:	
h. ngulungulu fei'umu:	
i. hāngaitokelau:	
k. 'utula'aina	
l. sasala:	
m. molomolomuiva'e	
n. kaupō'uli:	
ng. pālavi	
o. siva	

Ngāue 10: Laukonga mo e tali fehu'i.

Fakahinohino:

Lau tu'o tolu e fakamatala mei he fakatotolo 'i he Ngāue 1 pea tali e ngaahi fehu'i ko ení.

1. Ko e hā e tefito'i me'a mahu'inga (main events) na'e 'asi he fakamatalá?
2. Fakamatala'i ha fo'i ngāue 'i he talanoá na'e 'ikai te ke sai'ia ai pea 'omi mo hono 'uhingá? To'o ha konga mei he fakatotoló, na'á ke sai'ia ai. Fakamatala'i ho'o 'uhinga ki ai.
3. Hiki ha fo'i palōvepi 'oku fe'unga mo e fakamatalá pea to'o mo e konga he fakamatalá 'oku 'uhinga ki ai e palōvepi.
4. Fa'u ha palakalafi 'o fakamatala'i ai ha fo'i 'ulungāanga 'o e Tu'i na'á ke sai'ia pe 'ikai sai'ia ai pea 'omi mo ho'o 'uhingá.
5. Ko e hā e lēsoni pe akonaki na'á ke ma'u 'i he hili ho'o lau e fakamatalá?